

Folkvandringstidens Uppsala

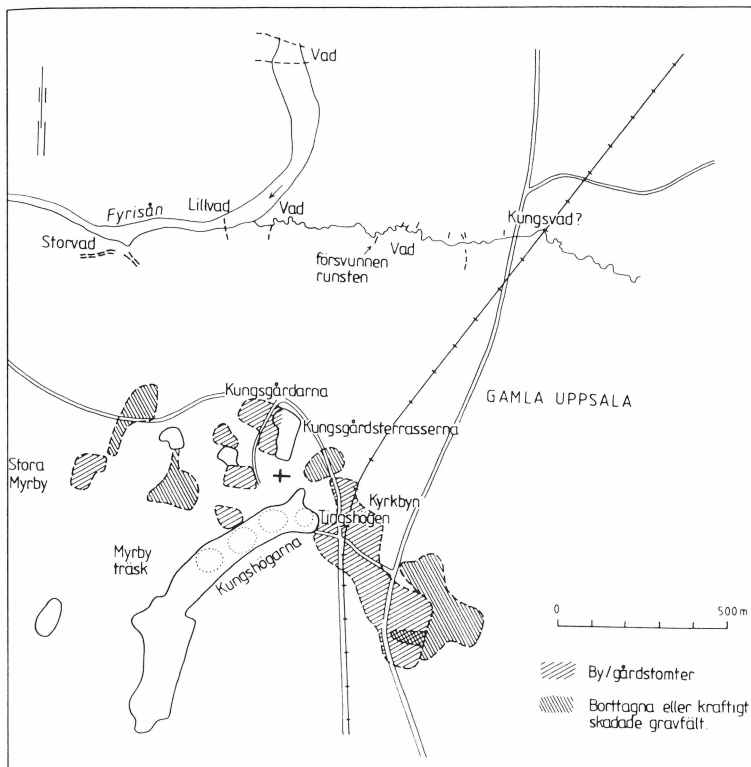
Namn, myter, arkeologi och historia

BO GRÄSLUND

OFTA inskränker sig även bildade människors kunskap om Gamla Uppsala till vaga föreställningar om ett par stora högar för hedniska kungar och något obskyrt tempel med råa offer och oanständiga riter. För många människor är Gamla Uppsala kanske inte stort mer än slurigt mjöd på Odinsborg.

Inte heller fackmännen har särskilt stora kunskaper om Gamla Uppsala, inte ens om de stora högarna. Vi vet mycket litet om vad som finns under markytan på detta väldiga fornlämningsområde, som är långt större än de synliga fornlämningarna låter ana. Gamla Uppsalas karaktär av riksmonument har nämligen under lång tid ansetts så gott som omöjliggöra systematiska arkeologiska undersökningar. Inte konstigt att vi vet så litet om det forna Uppsalas samhällsfunktion. Inte konstigt att vi knappt vet något alls om vad som torde ha varit en för förhistoriska förhållanden ovanligt stor och speciell bebyggelse. Inte konstigt att vi vet så litet om fornlämningsområdets arkeologiska avgränsning, och att den antikvariska beredskapen ända till nyligen har varit låg när området hotats av exploatering. Inte att undra på att vi har haft så litet information att ge alla besökande turister.

Fornlämningsområdet i Gamla Uppsala har sargats illa av tidens tand. En sak är att grustäkt, jordbruksarbete och rovgrävning har förstört otaliga gravar. Ser man till området som helhet har de vetenskapliga förlusterna varit långt större. Situationen i

Fornlämningsbilden i Gamla Uppsala. Boplatslämningarna i åkern N om Kungsgårdarna har ej markerats då deras utbredning är okänd. Karta Annica Boklund.

ett nötskal ges av det öde som har drabbat den östra bydelen. Steg för steg har vägar, järnväg, parkeringsplatser och byggnader fått breda ut sig över området för den stora by, som en gång torde ha varit kärnan i Uppsala Öd, de forntida sveakungarnas underhållsgods.

Sedan några år har dock förhållandena ändrats. Gamla Uppsala har på nytt kommit att uppmärksammas arkeologiskt och antikvariskt. Ett forskningsprogram finns för både arkeologiska och geologisk/vegetationshistoriska undersökningar. Flera mindre selektiva utgrävningar har utförts i syfte att på relativt kort tid försöka avsevärt öka kunskapen om platsen. Samtidigt sammanställs och utvärderas dokumentationen från tidigare undersökningar och fynd. Det lagskyddade fornlämningsområdet

har gjorts större, turistinformationen har förbättrats, och man diskuterar möjligheten att skapa ett museum i Gamla Uppsala.

Jag skall här inte närmare beröra pågående arkeologiska arbeten, som kommer att redovisas av andra. I stället tar jag upp problem av mer historisk natur och sådana frågor som var det forntida Uppsala egentligen låg, vad namnet Uppsala betyder, och vilka förutsättningar som fanns just här för en plats av denna betydelse. Vidare behandlas Uppsalas ställning i den forngermanska litterära traditionen och görs ett försök att sätta in Uppsala i ett samhälleligt och historiskt sammanhang under folkvandringstiden, den tid då de stora högarna anlades.

Var låg egentligen Uppsala?

Nils Sundquist har framfört hypotesen, att forntidens Uppsala inte låg i Gamla Uppsala utan i nuvarande staden Uppsala. Namnet Uppsala skulle ursprungligen ha avsett en kungsgård på åsslutningen väster om ån, som vid forntidens slut flyttades till Gamla Uppsala, med namn och allt, för att till slut på 1280-talet åter knyts till staden, vars väletablerade namn Aros då övergavs. Namnet skulle enligt Sundquist från början ha bestått av ett Sala, som tillagts ett »upp» för att skiljas från den numera försvunna byn Sala vid Vaksala. Betydelsen skulle ha varit »det nivåmässigt högre belägna Sala». Hypotesen har haft en betydande genomslagskraft i den allmänna uppfattningen trots att den mottagits svalt av forskningen.

Det kan då först konstateras, att åsplatån vid domberget inte ligger högre i terrängen än Sala i Vaksala. Båda platserna ligger ungefär 15–20 meter över havet, under den mellersta järnåldern därtill åtskiljda av en bred havsvik. Platsens höjdläge kan därför omöjligen ha inspirerat till prefixet »upp». Inte heller kan ett sådant ha motiverats av att åsplatån låg längre upp utmed det lokala vattensystemet.

Denna fråga bör inte, så som ofta sker, behandlas utifrån de topografiska förhållanden som rådde under den äldre medeltiden eller vikingatiden, utan från situationen då kungasätet i Uppsala etablerades under den mellersta järnåldern, med andra ord allra senast under folkvandringstiden, 400–550 e. Kr.

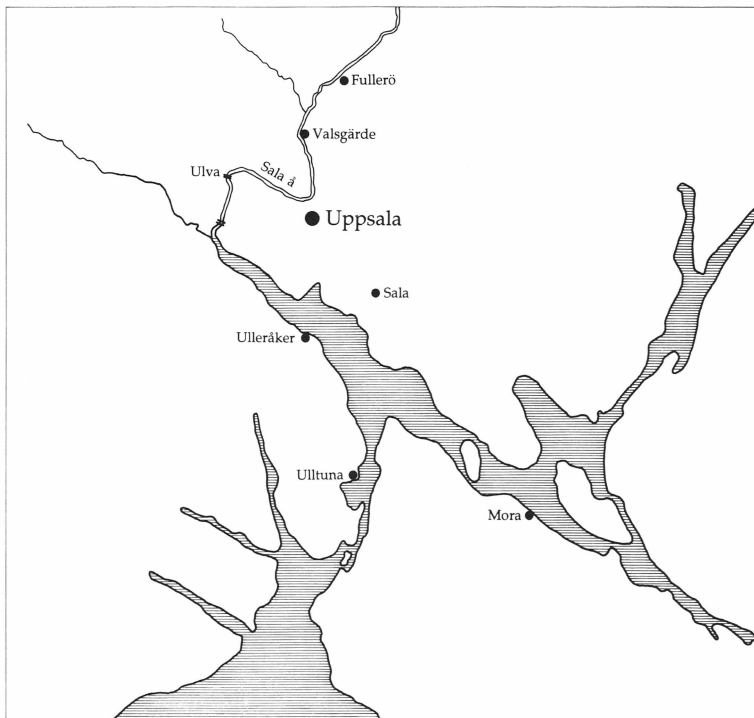

*"Gamla Uppsala år 1850".
Akvarell av Erik Österlund.
Upplandsmuseet.*

Redan det faktum att Gamla Uppsala har hyst en av landets största koncentrationer av forntida gravar alla kategorier är en indikation på att detta är platsen för det forna Uppsala. Ligger det något i den litterära traditionens uppgifter att några av de folkvandringstida sveakungarna dog eller begravdes i Uppsala, är förekomsten i Gamla Uppsala av flera väldiga högar med kungligt gravgods från just denna tid en indikation på att forntidens Uppsala verkligen låg i Gamla Uppsala.

Tillsammans pekar arkeologiska fynd, fornlämningar och, inte minst, lokal vegetationsutveckling på en betydande bosättning i Gamla Uppsala under den mellersta järnåldern, troligen redan under yngre romersk järnålder, ca 200–400 efter Kristus. Detta material stödjer alltså den litterära traditionens antydningar om att kungasätet etablerades i Uppsala ungefär vid denna tid. På den tiden mynnade nuvarande Fyrisån ett gott stycke nordväst om platsen för staden Aros, dit ån nådde först

Nivåförhållandena kort innan kungsgården i Uppsala grundades. Uppsala låg strategiskt i inlandet men samtidigt vid en vik av saltsjön. Goda vattenförbindelser ledde söderut mot Helgö och Birka och via Långhundraleden under hela järnåldern mot Östersjön i sydost. Pasströskeln vid Ulva hindrade effektiva transporter till kungsgården på Sala å. Det naturliga hamnläget var vid stranden söder om kungsgården. Karta författaren.

under forntidens slut. Därför kan inte heller namnet på Fyrisån i äldre tid, Sala å, tas till intäkt för existensen av något Sala vid Aros under järnåldern.

Endast en skriftlig källa, Snorre Sturlussons Heimskringla, torde i någon mån belysa frågan om var det forna Uppsala låg. Det sker vid skildringen av händelser åren 1017–1018 i samband med en tvist mellan sveakungen Olof Skötkonung och Olav Haraldsson av Norge. Sveakungens jarl Ragnvald kom resande från Västergötland för att medla mellan kungarna. När Ragnvald, skriver Snorre, »sökte sig uppåt landet sände han sina män i förväg till Uppsala med bud till kungens dotter Ingegerd att hon skulle möta honom vid Ulleråker. Hon ägde stora gårdar där». Ingegerd gjorde sig då i ordning och bad den norske kungens sändebud, islänningen Hjalte Skeggjeson, att följa med. Innan Hjalte gav sig av, »gick han till kung Olof och sade: Du skall vara den lyckligaste av konungar. Sant att säga har jag aldrig tidigare sett

sådan prakt som här hos dig. Jag skall berätta om detta överallt dit jag kommer. Jag vill be dig, konung, att du förblir min vän. Konungen sade: Varför låter det som du skall fara? Vart är du på väg? Hjalte svarade: Jag skall rida ut till Ulleråker med din dotter Ingegerd.»

Något senare i händelseförloppet fick sveakungen enligt Snorre följande råd av sin hirdman Arnvid: *»jag anser att du skall rida ner till Åross, herre, med det manskap som vill följa dig och ta dina skepp som du har där och styra ut på Lögrinn»* (Mälaren). Och *»kung Olof for till sina skepp och styrde ut på Lögrinn»*, alltmedan *»Freyvid och Arnvid red ut till Ulleråker»*.

Framställningen säger klart och tydligt att Ingegerd och Hjalte, liksom Freyvind och Arnvid, befann sig i Uppsala hos kungen och därifrån red ut till Ulleråker. Sammanhanget anger också att det inte rörde sig om en alltför kort sträcka. Utgångspunkten kan därför rimligen inte ha varit något Uppsala på Domkyrko-platån, efterom Ulleråker, som var färdens mål, ansetts ha legat just i dess omedelbara närhet. Man får i stället anta, att färdvägen från Uppsala till Ulleråker närmast motsvarade startsträckan för Eriksgatan, dvs att den gick västerut från Gamla Uppsala och korsade Sala å vid Ulva vad, eller möjligen vid Storvad, Gesvad eller något av vaden ännu närmare Aros.

Samma klara åtskillnad mellan Aros och sveakungens gård gör Snorre i skildringen av Olav Haraldssons färd genom Svitjud år 1030, på hemväg från Novgorod: *»Kungen lade till med sitt manskap inne i Lögrinn och tog sig upp i landet till Åross. Sedan sände han bud till sveakungen Önund och stämde möte med honom. Kung Önund blev glad över budet från sin svåger och for för att möta kung Olav som budet hade sagt.»*

Snorre behandlar alltså genomgående Uppsala, Aros och Ulleråker som distinkt åtskilda platser. Han gör inte heller minsta antydning om att Aros ursprungligen skulle ha hetat Uppsala.

Rimligen kan Snorre inte ha haft något motiv för att ge felaktig sakinformation om de lokala geografiska förhållandena vid Uppsala. Hans skildring av Uppsalatrakten bär tvärtom ur ortnamnstopografisk synvinkel en så hög verklighetsprägel, att den omöjligt kan vara fritt uppdiktad. Inte heller finner man i den något som kan härledas till förhållanden under tiden för Snorres författarskap under 1200-talets början, t ex någon anty-

dan om existensen av en stad vid Aros. Det finns därför goda skäl att ta Snorres beskrivning av Uppsala, Aros och Ulleråker som klart åtskilda platser under 1000-talets första decennier på allvar. Den torde snarast återgå på en tradition ytterst baserad på ögonvittnesskildringar.

Snorre själv hade dock aldrig satt sin fot i östra Sverige. De få glimtar av händelser i Svitjud från vikingatiden, som förmedlats av den västnordiska traditionen, representerar sannolikt kortare besök av till exempel isländska skalder vid sveakungens hov eller tillfälliga besökare från Norge, till exempel personer i Olav Haraldssons följe vid hans flerfaldiga besök i området.

Ynglingasaga och Olav Heliges saga i Heimskringla innehåller också de äldsta omnämningarna av *Uppsala öd*, bl a i samband med Bröt-Anund (600-talet) och Olof Skötkonung (1000-talets början). Beskrivningen av Uppsala Öd som ett kungligt gods-komplex i Svitjud överensstämmer i sak med uppgifter i medeltida källor, t ex i landskapslagarna. Den medeltida uppfattningen att Uppsala Öd var en urgammal företeelse, liksom det förhållandet att *Husbyarna*, som förefaller ha varit stödjepunkter i Uppsala Öd-organisationen, funktionellt torde kunna hänföras till vendetid – vikingatid, styrker uppfattningen att Uppsala Öd var en realitet senast under denna tid. Sigurd Rahmqvist har nyligen övertygande visat, att medan den västra delen av Gamla Uppsala representerade själva kungsgården, dvs den ärftliga kungaegendomen, den östra delen av byn utgjorde kärnan i Uppsala Öd, den oavyttringsbara, odelbara regalieegendomen. Av detta kan man dra slutsatsen att begreppet Uppsala Öd – och därmed *namnet* Uppsala – var oupplösligt förenat med *platsen* Gamla Uppsala.

Det står alltså klart, att namnet Uppsala under forntiden inte avsåg platsen för den medeltida staden Aros utan nuvarande Gamla Uppsala, som just av denna anledning bär sitt namn.

Namnet Uppsala

För tolkningen av vad namnet Uppsala betyder, blir det då naturligt att anknyta till den av flertalet forskare uttryckta uppfattningen, att förleden »Upp» i Uppsala tillkom för att skilja ett

längre upp efter vattensystemet beläget Sala i Gamla Uppsala från den numera försvunna grannbyn *Sala* i Vaksala.

Ordet *sal* i fornnordiska betyder bl a litet rum, boning. Då Salanamnen ofta ligger centralt i gamla järnåldersbygder i nära anslutning till flacka eller sidlänta våtängar, har Lars Hellberg föreslagit att namnen syftar på friliggande hölador på slätterängar, något som också skulle förklara den vanliga pluralformen (*sala, salir, salum*). *Sal* i pluralis kan också ha betydelsen hem, bostad, gård. Då namnet Uppsala normalt skrevs i flertalsform, (Ubsalum, Ubsalom, Uppsalir, Ubsal) har båda dessa tolkningar sina företrädare.

Att *sala* skulle betyda »höbod» kan gälla för många Salanamn, men beträffande Uppsala och Sala i Vaksala är hypotesen mindre sannolik. Dessa Salabyar låg huvudsakligen på fast mark av morän eller åsmaterial och båda var omgivna av utmärkta odlings- och betesmarker. Båda uppvisar tidigt under järnåldern arkeologiska spår efter fast jordbruksbosättning. Lars-König Königssons och Jemt Anna Erikssons preliminära pollenanalyser från Myrby träsk i Gamla Uppsala pekar i själva verket på en ovanligt intensiv sädesodling i omgivningen redan under den äldre järnåldern. Vidare har moderna ytavtäckande exploateringsgrävningar, som t ex längs E 18, visat att man under järnåldern utnyttjade lermarkerna för bosättning och jordbruk i betydligt större utsträckning än vi förut trodde. Att dessa på reguljärt jordbruk baserade byar skulle ha uppkallats efter hölador långt ute på slätterängarna, eller att Ynglingarnas prestige-fyllda kungasäte skulle ha fått namn efter en så trivial företeelse som en höbod, är ur rent saklig synvinkel föga sannolikt.

En tredje betydelse i fornnordiska av ordet *sal* är *stort rum, sal, gästabadshall*. Mot denna tolkning av namnen Sala och Uppsala brukar ibland anföras just flertalsformen i äldre skrivningar. Nya arkeologiska undersökningar har dock gjort denna tolkningsmöjlighet intressant.

Sune Lindqvist antog att de två stora konstgjorda lerplåtarna strax norr om kyrkogårdsmuren i Gamla Uppsala tjänat som fundament för forntida kungsgårdshallar. Hans hypotes har bekräftats såtillvida, att lämningar efter en ca 40 m lång byggnad av klar hallkaraktär har påträffats på den stora, nord-sydliga

Sune Lindqvist lät 1946 bygga denna modell av två stora hallbyggnader han antog stått på kungsgårdsplatåerna i Gamla Uppsala. Undersökningar på den högra, södra platån har nu bekräftat att där legat en sådan hallbyggnad, om än något bredare, daterad till Vendeltiden, 550–800 e Kr (se Nordahl och Hedlund 1993). Modellen, byggd av H Gelin, finns på Museet för nordiska fornsaker i Gustavianum. Foto Olle Lindman, Arkeologiska institutionen vid Uppsala universitet.

platån strax norr om kyrkan. Möjligen är det en fråga om två något olikstora hus anlagda efter varandra. Bland fynden finns ett dräktspänne från 700-talet, och en hel serie kol 14-prov ger dateringar till Vendeltiden, ca 550–800. Detta ställer Ynglingasagas uppgifter om kung Ingjalds gästabudshallar i Uppsala i en intressant belysning. Till saken hör att platån av allt att döma i sina djupare lager rymmer lämningar av ytterligare byggnader, ovisst ännu hur gamla.

Det har alltså åtminstone under den yngre järnåldern funnits minst en stor, monumentalt anlagd hallbyggnad på Kungsgårdsplatån. Lindqvists förmodan att även den norra, öst-västligt orienterade, likartade platån också burit en hallbyggnad vinner därmed i hög grad i sannolikhet. Det har i så fall funnits minst två stora monumentalt anlagda hallbyggnader på kungsgården i Uppsala. Med tanke på att många vanliga storbönder under den mellersta järnåldern ansåg sig ha behov av en stor separat hallbyggnad, är det verkligen inte att undra på att svearnas huvudkungsgård höll sig med flera.

Hur långt tillbaka kungsgårdshallar funnits i Uppsala kan vi ännu inte säga. Stora separata hallbyggnader började allmänt uppträda i Norden omkring år 300 efter Kristus, men företeelsen gästabudshall som sådan kan naturligtvis vara äldre. Som

nämnts försågs många stormansgårdar under den mellersta järnåldern med en hallbyggnad, friliggande från andra bostads- och bruksbyggnader. Den äldre fornordiska och germanska hävden, till exempel Beowulfkvädet, vittnar om vilket oerhört symbol- och prestigevärde en präktig gästbudshall skänkte. Hallbyggnader i liknande monumentalt läge som i Gamla Uppsala har för övrigt påträffats även på andra håll, till exempel vid Fornsigstuna, som enligt den litterära traditionen hyste en kungsgård med anknytning till just Ynglingaätten.

Min hypotes är därför, att *sala* i Uppsala ursprungligen har syftat på *en grupp från kungsgårdsbyn friliggande stora hallbyggnader* i Gamla Uppsala. Detta skulle också förklara den plurala namnformen. Accepterar man inte denna tolkning av pluralformen av *Sala* i Uppsala bör denna kunna uppfattas på samma sätt som för *Tuna* och liknande plurala namn. *Sala* skulle i så fall ha betytt ungefär »platsen med de stora hallarna». Det är även möjligt att *Sala* i denna mening kunde symbolisera begreppet »stormansgård», »kungsgård», speciellt som ordet *sal* också hade betydelsen »gård». *Sala* i Uppsala kan således i överförd bemärkelse rentav ha blivit synonymt med »Kungsgården».

Ett argument för denna tolkning är också, att den lärde Snorre Sturlusson, för vilken de olika betydelserna av ordet *sal* måste ha varit välbekant, använde just pluralformen *Uppsalir* för kung Ingjalds präktiga gästbudshall. I det på anglosaxiska avfattade, men till sitt innehåll helt nordiska folkvandringstida hjälteposet *Beowulf*, används för övrigt ordet *sal* (*sele, sael*) som synonymt med ordet *hall* (*hael*), gästbudshall.

Sala i *Vaksala* bör som namn rimligen vara äldre än *Uppsala*. Platsen för byn är inte närmare undersökt. Men då en arkeologiskt väl belagd bosättning från tiden kring och efter Kristi födelse finns i de närmaste omgivningarna, ger namnet *Sala* en vink om att där tidigt kan ha funnits en storgård. Då *Sala* i *Uppsala* får uppfattas som en utflyttning från *Sala* i *Vaksala*, är det därför fullt möjligt att där funnits en äldre kungsgård. Antagandet stärks av att, som *Wladyslaw Duczko* gjort mig uppmärksam på, ett praktfullt men sedan länge försvunnet romerskt bronskärl från första århundradet efter Kristus påträffats på byns marker.

Hällestadsstenen i sydvästra
Skåne från omkring år 1000.
Efter Christiansson 1959.

Många av de centrala byarna i Vaksala, Gamla Uppsala och Bondkyrko socknar tycks under den äldre medeltiden helt eller delvis ha ingått i en ursprunglig kunglig markägostruktur. Det kan därför ifrågasättas om inte en stor del av det centrala Uppsalaområdet redan under forntiden kontrollerades av sveakungen i form av kunglig mark, Uppsala Öd-liknande egendom eller på annat sätt.

När Ynglingasagan knyter namnet Uppsala till Ynglingaättens äldsta generationer kan det naturligtvis vara en efterkonstruktion. Tyngre väger att Uppsala upprepade gånger omtalas i samband med historiskt belagda folkvandringstida sveakungar, till exempel i Ynglingatål, Langfedgatål, Islendingabók, Skáldskaparmál och Skjoldungasaga. Namnet går därför rimligen tillbaka åtminstone till 400–500-talet, utan att vi fördenskull kan utesluta möjligheten att det kan vara ett par århundraden äldre. En annan viktigt källa är *Sparlösa*stenen i Västergötland från slutet av 700-talet eller tiden kring år 800, på vilken namnet *UbsAl* nämns i samband med karakteristiska Ynglingaättsnamn som Alrik och Erik. Med den tydning av namnet Uppsala som här har föreslagits, behöver man inte på grund av pluralformen *UbsAl* längre tveka att identifiera detta med sveakungens Uppsala. Här kan också nämnas runstenarna från *Sjörup* och *Hällestad* i sydvästra Skåne från tiden omkring år 1000, med de kända likalydande formuleringarna »Han flydde inte vid Uppsala», möjligen syftande på det omtalade slaget vid Fyrisvallarna.

Sala å, det gamla namnet på Fyrisån, kan inte ha uppkallats efter Sala i Vaksala. Denna by marker gränsade nämligen under

*Kungsgårdsplatån från norr.
Foto Bengt Backlund, Upp-
landsmuseet.*

järnåldern inte mot ån, utan mot en vik av Östersjön. Givetvis är det sakligt möjligt att namnet syftar på höbodar ute på fuktiga slätterängar längs ån. Men naturligare är att knyta namnet Sala å till just Sala i namnet Uppsala. Ån rinner nämligen bara några hundra meter från Kungsgården i Gamla Uppsala, vars marker för övrigt direkt gränsade till ån. Då kungsgårdsplatåerna även i dag framträder mycket tydligt från åbrinken, måste de stora upphöjda hallbyggnaderna ha utgjort ett imponerande anblick från ån under järnåldern, vilket naturligtvis var precis vad som var meningen. Sala å skulle då helt enkelt betyda »ån vid hallarna», eller rentav, i överförd mening, »Kungsgårdsån».

Sahlgren har föreslagit att bynamnet Fullerö vid Fyrisån någon kilometer norr om Gamla Uppsala skulle dölja ett gammalt ånamn *Full*. Man får då anta att detta namn fått träda tillbaka för *Sala å* någon gång sedan kungsgården etablerats i Gamla Uppsala under den mellersta järnåldern. Namnet Sala å kom att användas ända in på 1700-talet för att sedan ersättas av Fyrisån, det namn som Olof Rudbeck lancerade på 1600-talet.

Namnet Uppsala flyttas. Aros anlagt på kunglig mark

Hur kunde namnet *Aros* efter många generationer överges till förmån för Uppsala, som i sin tur i ett årtusende varit knutet till

en annan plats? Varför fick det ursprungliga Uppsala behålla sitt namn, om än med tillägget »Gamla», i stället för att få ett nytt? (Det äldsta belägget för att Aros kallas Uppsala är från 1280-talet, medan namnet »Gamla Uppsala» möter oss första gången i en uppgift från 1302). Redan dessa omständigheter bidrar till förståelsen av dessa orters funktion och historia.

Vid denna tid hade Uppsala mycket länge varit synonymt med kungamakt och officiell religionsutövning, begrepp som under heden tid hörde intimt samman. När staden Aros vid 1200-talets slut officiellt och reellt hade kommit att överta dessa funktioner, var det därför ofrånkomligt att också namnet Uppsala följde med. Denna namnöverföring demonstrerar bättre än något annat det djupa symboliska innehållet i begreppet Uppsala i äldre tid, liksom att Gamla Uppsala redan vid denna tid hade utvecklats till något som liknade ett nationalmonument.

Namnflyttningen framstår som än begripligare, om man besinnar att den profana och klerikala bebyggelse på Aros' östra åstrand under andra hälften av 1100-talet i själva verket anlades på mark som genom strandförskjutningen gradvis vuxit fram ur kungsgårdsmarken norr därom (eller möjligen till det till sveakungen troligen också knutna Sala i Vaksala). Aros anlades alltså här på mark som *redan var knuten till begreppet Uppsala*. Detta bestyrks för övrigt av Snorres uppgift att sveakungen hade sin flottbas nere vid Aros. I närheten av Vårfrukyrkan anlades för övrigt under medeltiden en kungsgård.

Även domkyrkan och övriga kyrkliga inrättningar på åsslutningen väster om ån torde ha anlagts på ursprunglig kunglig mark. En stor del av jorden runt Uppsala tycks som nämnts till avsevärd del på ett eller annat sätt tidigt ha stått under kunglig kontroll. Detta förhållande belyses också av att kungen ursprungligen tycks ha innehaft fiskerätten vid Aros på ömse sidor av ån.

Det tidigmedeltida Aros både öster och väster om ån tycks alltså ha anlagts på mark som innehades eller på annat sätt kontrollerades av kungamakten.

Att det ursprungliga Uppsala fick behålla sitt namn med tillägget »Gamla» berodde på att platsen genom Kungsgården, Uppsala Öd-byn, domkyrkan och fornlämningarnas monumen-

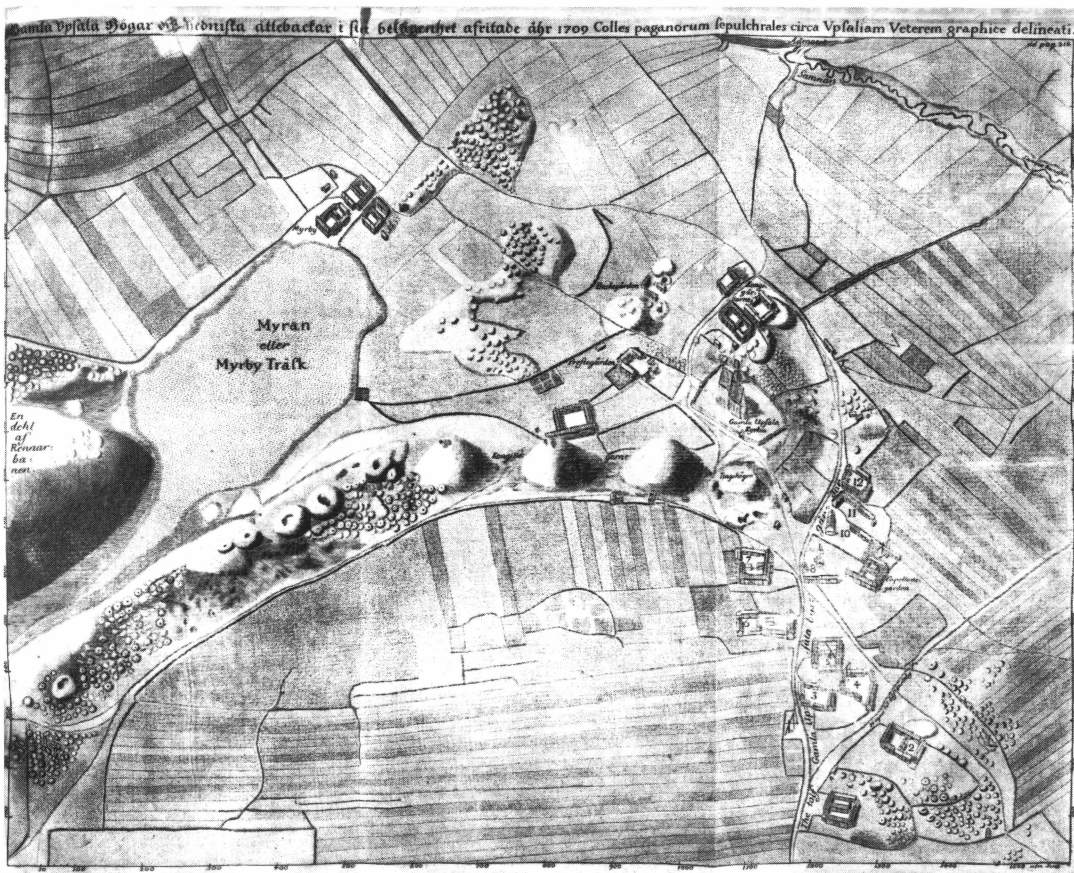
talitet fortfor att i någon mån förknippas med uråldriga samhällsfunktioner, ja till och med behöll några av dem, såsom vissa tingsfunktioner. Traditionen och mytbildningen om det gamla kungasätet i Gamla Uppsala förefaller alltså ha varit stark redan under medeltiden.

I skriftliga källor från 1400–1500-talen märks en påtaglig förvirring i fråga om var det ursprungliga Uppsala låg. Detta har använts som argument för uppfattningen att det forntida Uppsala skulle ha varit beläget vid staden Uppsala. Snarare har denna oklarhet uppstått genom att Aros anlades på ursprunglig Uppsala kungsgårdsmark, samtidigt som de två platserna var så närbelägna, liksom genom att Aros på väsentliga punkter kom att ersätta det ursprungliga Uppsala funktionellt.

Varför en kungsgård just i Gamla Uppsala?

Det är en vanlig uppfattning, att när Gamla Uppsala under medeltiden övergavs till förmån för Aros, orsaken var att landhöjningen efterhand förstört platsens förmånliga hamnläge. Detta är ett missförstånd. Inte ens om kungsgården anlades så tidigt som under romersk järnålder, vilket för övrigt är troligt, kunde man båtledes ta sig längre upp i nuvarande Fyrisån än till Ulva Vad. Och då hamnade man dubbelt så långt bort från Gamla Uppsala än om man gick iland vid havsstranden närmast söder om kungsgården. I själva verket var det precis detta som var poängen. Kungsgårdens läge i förhållande till vattensystemen var mycket medvetet valt, något indraget och skyddat för plötsliga överfall men ändå nära centrala vattenvägar och transportleder.

Ofta möter man frågan varför svearnas huvudkungasäte låg där det låg i centrala Uppland. Naturligtvis hade det kunnat hamna på många andra platser. Det må räcka att konstatera, att platsen allmänt sett var väl vald. Det forna Uppsala låg centralt i en produktiv jordbruksbygd, vars potential framgår av att Gamla Uppsala under medeltiden framträder som Upplands överlägset största by om ett 20-tal, delvis stora gårdar. Därav, och av det ursprungligen mycket stora antalet förhistoriska gravar i området, kan man anta att bosättningen även under järnåldern var

Gamla Uppsala by och Myrby 1710. Johan Peringskiölds kopparstick i Monumenta Uplandica per Thiundiam. På bilden syns flera av de idag borttagna gravfälten. Foto Tommy Arvidson, Upplandsmuseet.

betydande och troligen rymde en befolkning på flera hundra människor. Den var strategiskt placerad mellan å ena sidan större befolkningscentra i Mälardalen och å den andra viktiga järn- och skinnproducerande områden i norr. Genom att avståndet var långt till den egentliga kusten, låg Uppsala, trots att det låg vid Saltsjön, skyddat för oväntade angrepp med tillgång till flera goda vattenleder mot söder och sydost. Till bilden hör även att Långhundraleden, som Gunnar Skoglöf har visat, torde ha varit segelbar ända fram till vikingatidens slut. Vattenvägarna förbi Sigtuna-Stäket och över draget nere vid Kalmar Sand ledde också rakt mot centrala punkter för handel,

hantverk och samfärdsel såsom Birka, Adelsö och Helgö, orter som alla vittnar om ett visst kungligt inflytande.

Vattenvägarna torde normalt ha varit farbara 6–7 månader och varit utmärkta istransportleder under 2–3 månader av året, dvs användbara 8–10 månader av året; de var alltså otjänliga bara under övergången mellan höst och vinter och mellan vinter och vår. Det forna Uppsala var även gynnat av närheten till nord-sydliga åssträckningar för landtransporter.

Även om Salaån genom landhöjningen blev allt mindre farbar under loppet av järnåldern, var detta oväsentligt i sammanhanget eftersom ån, som nämnts, aldrig kan ha fungerat som en transportled söderifrån till kungsgården. Den kortaste vägen till kungsgården var från havsstranden i söder. De naturliga hamnlägena var utmed de grunda stränderna vid åsänden omkring Tunaberg, vid Föret strax norr om nuvarande Uppsala, samt vid sedermera Aros' östra strandbukt. Detta stämmer väl med Snorres uppgift att sveakungens flotta under början av 1000-talet låg nere vid Aros.

Forntida mytbildning om Uppsala

Knappast något annat fornlämningsområde i Nordeuropa äger en sådan monumentalitet och förmår skapa en så suggestiv forntidsstämning som det forna Uppsala. Men dess mytiska lyskraft går längre tillbaka än till medeltiden. Uppsala var nämligen ett magiskt begrepp redan under förhistorisk tid, välkänt över hela den nordgermanska världen som huvudsätet för de mäktiga sveakungarna av den urgamla Ynglingaätten – Skilvingarna – som hade sitt ursprung från gudarna, och som genom kulten ansvarade för samhällets relationer till högre makter. Det förhållandet att kungamakten var ärftlig, liksom att knappast något annat huvudkungasäte i Norden förblev så länge på samma plats, spelade säkert också in. Det storartade läget på åshöjden, de väldiga kungshögarna, de oräkneliga mindre gravhögarna, den präktiga kungsgården, de stora gästabudshallarna, den kungliga hirden, den gemensamma kultplatsen, den stora byn, de närliggande tings- och marknadsplatserna, allt tillsam-

Karl XIV Johan besöker Gamla Uppsala den 3:e juni 1834. Oljemålning av Johan Way 1836. Institutionen för arkeologi vid Uppsala universitet/Nationalmuseum. Foto Bengt Backlund, Upp-landsmuseet.

mans måste redan under den yngre järnåldern ha gjort ett outplånligt intryck på varje besökare.

Uppsala framträder i den fornnordiska hävden som det mest magiska platsnamnet i hela Norden. Det förvånar därför inte att ett stort antal orter, inte bara i Sverige utan även i Norge och på Island, redan i gammal tid uppkallades efter Uppsala. Ännu under den äldre medeltiden hänvisade en gren av den norska kungasläkten till sitt avlägsna frändskap med Ynglingaätten, trots att detta släktskap förlorade sig ett halvt årtusende tillbaka i tiden. En urgammal fornnordisk mytbildning om Uppsala möter vi också i Ynglingatål, för att inte tala om Ynglingasagan, vars inledning om skilvingarnas etablering i Uppsala rentav bär drag av en nordisk skapelseberättelse.

Uppsala i den litterära traditionen

Det är anmärkningsvärt hur ofta de folkvandringstida Uppsalakungarna figurerar i den skriftliga hävden. Kungar som *Aun*, *Egil*, *Ottar*, *Ale* och *Adils* är omnämnda i sammantaget inte

mindre än ett tjugotal tidiga källor, de flesta icke-svenska. Två är nedskrivna i det anglosaxiska England(Beowulf och Widsid), de flesta på Island, några i Norge och Danmark.

Många av dessa källor är kryptiska eller återger delvis samma traditioner, medan några kan tilldömas bättre vittnesvärde. Hur som helst demonstrerar den fornnordiska litterära traditionen att svearnas kungasäte i Uppsala redan under folkvandringstid (ca 400–550 e Kr), alltså för 1.500 år sedan, spelade en roll i de forna nordbornas världsbild, som efterhand fick inslag av ren mytbildning. Glimtar av historiska händelser, och av myter med anknytning till Uppsala, kom att bevaras i den lärda muntliga traditionen runt om i Norden, ofta infogade i skildringar av andra sammanhang. De dyker upp i skaldestycken, episka berättelser, mytologiska framställningar och krönikeartade uppräkringar, ofta nedtecknade först under medeltiden, efter ett halvt årtusende eller mer.

Snorre Sturlasson inleder sin berömda Heimskringla med Ynglingasagan, en kort prosaberättelse över de äldsta Uppsalakungarnas öden, som dock mest kretsar kring händelser kring dessa kungars död. Den är uppbyggd kring Ynglingatäl, en dunkel diktkrönika över de äldsta Uppsalakungarna. Den tillskrivs den norske skalden Tjodolf från tiden omkring år 900, men i botten finns rimligen rester efter en ursprunglig östsvensk släktradition om den äldre Ynglingaätten. Som källa till kunskap om historiska skeenden har Ynglingasaga mycket begränsat värde, även om där finns inslag av intresse. Det ursprungligare och i bunden form avfattade diktverket Ynglingatäl har ett högre källvärde. Men samtidigt är det knapphändigt och bitvis ganska kryptiskt. Inte desto mindre finns det i Ynglingatäl, liksom även i Ynglingasaga, inslag som i någon mån kan bestyrkas arkeologiskt eller genom andra, oberoende äldre skriftliga källor. Till de senare hör framför allt hjälteposet Beowulf.

Kvädet om Beowulf är i sin bevarade form avfattat på en arkaisk anglosaxiska. Det brukar dateras till tiden 700–1000, men dess historiska huvudinnehåll utspelas i Sydsandinavien under folkvandringstiden, närmare bestämt under 500-talets första hälft, något som också bestyrks av vissa arkeologiskt kontrollerbara detaljer. I Beowulfkvädet finner man inte skymten av

någon anglosaxisk historisk tradition. Det råder därför inte minsta tvekan om att kärnan i Beowulfkvädet ytterst återgår på en rent nordisk tradition från yngre folkvandringstid, närmare bestämt från hjältarna Hygelaks och Beowulfs geatiska hemland, möjligen därtill med inslag också av en danisk tradition.

I Beowulfkvädet omtalas strider mellan geatar och svear, i vilket sammanhang sveakungarna *Egil*, *Ottar*, *Ale*, *Emund* och *Adils* figurerar. Dessa strider torde ha berört större delen 500-talets förra hälft.

Ynglingatals, Beowulfs, Widsids och i viss mån Ynglingasagas folkvandringstida Uppsalakungar kan i stort sett anses historiskt bestyrkta, åtminstone vad gäller namn, inbördes ordning, släktskap och ungefärlig datering. De är inte påhittade av en sen litterär skola. Detta framgår för övrigt redan av namnskicket för de folkvandringstida sveakungarna som följde allitterations- och variationsprinciper, som var typiska för den mellersta järnåldern i den germanska världen, men som för länge sedan hade fallit ur bruk då de aktuella källorna nedtecknades eller avfattades.

Även om de i Ynglingatäl nämnda sveakungarna som föregår de folkvandringstida är historiskt okontrollerbara, kan det därför inte uteslutas att även några av dem återgår på en verklighetsbakgrund. Och även om det äldre partiet av Ynglingatals genealogi är värdelöst som historisk källa, kan det mycket väl återspegla dunkla traditionsrester om ett tidigt kungasäte i Uppsala. Bortser vi från de äldsta, uppenbart apokryfiska gestalterna i Ynglingatäl, för oss dess generationsgenealogi ändå tillbaka till mitten av den romerska järnåldern, ungefär 200-talet efter Kristus. Detta överensstämmer väl med arkeologiska och geologiska data om bosättningens ålder i Gamla Uppsala.

Vilka kungar i vilka högar?

Aun, Egil, Ottar, Ale, Adils och Emund är alla omtalade i av varandra delvis oberoende källor på ett sätt att det är svårt att ifrågasätta deras egenskap av historiska gestalter i Uppsala under 400- och 500-talen e Kr, liksom deras ungefärliga inbördes släktrationer. Ända sedan grävningarna i Östhögen 1847 och

*Ottarshögen, Vendel. Foto
Anna-Märta Berg.*

Västhögen 1874 visat, att dessa högar kunde dateras till slutet av 400-talet och 500-talet, och sedan en sonderingsgrävning på 1920-talet klargjort att Mitthögen byggts på ungefär samma sätt som de andra högarna, fast tidigare, har man frestats att placera några av nämnda herrar i dessa högar. Främst utgick man från Ynglingatäl, som uppger att Aun och Adils dog i Uppsala, och Ynglingasaga, som anger att Egil höglades där. Ynglingatäls uppgift att Ottar dog i Vendel har man allmänt knutit till Ottarshögen i Vendels socken, en med kungshögarna i Uppsala till monumentalitet, fyndinnehåll och datering jämställd hög, som därtill enligt en äldre folklig tradition kallades Ottars hög.

Man tänkte sig att Aun, som kan ha dött omkring 475, vilar i Mitthögen, den äldsta av de tre stora högarna, att Egil, som dött före 521, begravts i Östhögen, att Ottar, som kan ha dött omkring 525, hamnade i Ottarshögen, och att slutligen Adils, som torde ha dött någon gång 550–575, skulle slumra i Västhögen.

Även om det är rimligt att anta, att några av dessa kungar vilar i de aktuella högarna, är det hela kanske ändå inte fullt så enkelt.

Låt oss först bortse från Ynglingasagas bitvis förvirrade och ibland, till exempel beträffande Egils och Ales frånfällen, uppenbart felaktiga uppgifter.

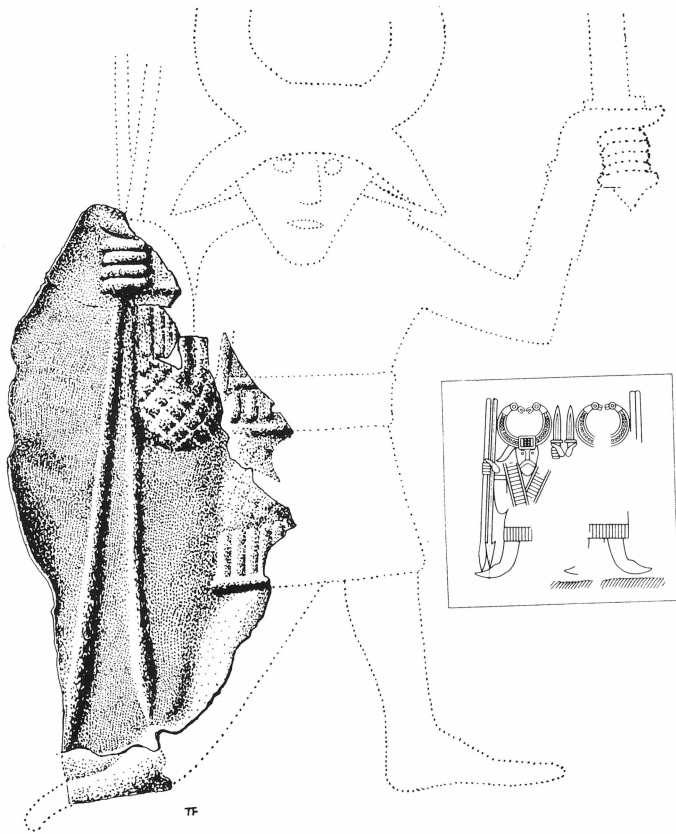
Ynglingatäl uppger att både Aun och Adils dog i Uppsala. Ales död kan ha inträffat någon gång vid 500-talets mitt, men ingenting i vare sig Beowulf eller Ynglingatäl antyder var detta närmare kan ha skett. Man kan alltså inte, som ofta skett, utesluta att Ale begravts i Uppsala. Emund, enligt Beowulf bror till Adils, och som figurerar även i Leirekrönikan och Hyndluljóð, föll i strid mot Ale sedan bröderna tagit sin tillflykt till geaterna. I så fall har han knappast begravts i Uppsala.

Ynglingasaga uppger att Egil begravdes i Uppsala. Men hela framställningen om Egils död bygger, som Sune Lindqvist har visat, på ett missförstånd. Varken Ynglingatäl eller Beowulfkvädet antyder något som helst i denna riktning. Det senare skildrar tvärtom hur Egil på sin ålders höst stupade i kamp med geaterna efter att ha tagit sin tillflykt till en befäst anläggning, möjligen en fornborg. Av sammanhanget att döma inträffade detta någonstans inom svearnas område, oklart dock var.

Således är det bara Aun och Adils om vilka någotsånär trovärdig uppgift finns att de dött eller begravts i Uppsala. Av de övriga måste Ale anses vara en lika tänkbar högkandidat som Egil.

Tidpunkten för Egils död, kort innan Hygelak föll i Frisland omkring år 521, överensstämmer ganska väl med Östhögens arkeologiska datering. Men som Birgit Arrhenius nyligen har visat, ingår bland de förbrända fynden från högen fragment av pressbleck till en hjälm, som av storleken att döma snarast har tillhört en ung pojke. Är detta riktigt kan Egil, som inte bara var vuxen utan enligt Beowulf också gammal vid sin död, saklöst avföras ur diskussionen beträffande Östhögen.

Nya sonderingsgrävningar har visat, att Tingshögens platta topp inte motsvarar den naturliga åsytan såsom man tidigare trott. Den tycks tvärtom vara en konstgjord hög uppkastad över ett stenröse. Mitt på den avsiktligt utplanade högtoppen har en stenhäll rests. Sannolikt är alltså även Tingshögen en grav,

Pressblecksfragmenten från Östhögen har troligen suttit på en läderhjälm, som av storleken att döma troligen tillhört en ung pojke. Motivet, en beväpnad krigare i rituell position, återfinns också på bl a hjälmpressbleck från Valsgårde norr om Gamla Uppsala (infälld figur). Efter Arrhenius 1992.

jämförbar med andra s k platåhögar med resta toppstenar. Rent anläggningsmässigt borde Tingshögen vara yngst av de fyra stora högarna men dateringen återstår ännu att fastställa.

Förutom de tre så kallade kungshögarna i Gamla Uppsala och Ottarshögen i Vendel, har vi alltså sannolikt även Tingshögen att ta hänsyn till som tänkbar gravplats för folkvandringstida Uppsalakungar. I detta sammanhang måste också Brunnsnögen vid Husby-Långhundra kyrka sydost om Uppsala diskuteras. Dess hårt kremerade gravinventarium från just den aktuella tiden kan, som Bertil Almgren påpekat, inte bara mäta sig med, utan torde snarast i fråga om kvalitet och ursprunglig praktfullhet ha överträffat fynden från både Östhögen, Västhögen och Ottarshögen.

Strider mellan Svear och Geatar

Beowulfkvädet omtalar upprepade strider mellan svear och geatar, där än den ena, än den andra parten hade övertaget. Dessa strider torde ha ägt rum under perioden från 500-talets början till dess mitt.

I detta sammanhang omnämns sveakungarna *Egil*, *Ottar*, *Ale* och *Adils*, samt Adils bror *Emund*. Egil dödades på svearnas område av geatern Eofor sedan han angripits av geaterna under kung Hygelak. Emund dödades i kamp mot farbrodern Ale, som förföljt honom och Adils ända till geaternas land. Vid ett senare tillfälle föll Ale i strid mot Adils, som fått understöd av geaterna under Beowulfs ledning, av sammanhanget att döma på svearnas område.

Det intressanta är att *Hygelak* (Hugleik), geaternas kung och Beowulfs morbror, också omtalas i Gregorius den stores Historia Francorum från omkring år 575, liksom i en frankisk och en engelsk krönika från 700-talet. Därigenom kan det i Beowulfkvädet beskrivna flottanfallet mot Frisland, vid vilket Hygelak stupade, dateras till omkring år 521. Egils död i samband med Hygelaks angrepp mot svearna måste alltså ha skett tidigare. *Häd kyn*, Hugleiks bror, föll i kamp mot Egil i svearnas land. *Heardred*, Hygelaks son, dödades när Ale förföljde sina upproriska brorssöner Adils och Emund till geaternas land. *Eofor* och *Wulf* figurerar som Egils banemän, och *Weostan* som den som fällde Emund. Dessutom uppträder förstås *Beowulf* själv. Enligt kvädet deltog också Beowulf i angreppet mot friserna men kom hem med livet i behåll.

Vilka var då dessa geatar mot vilka Uppsalakungarna i flera generationer kämpade? Äldre forskning har laborerat med två huvudalternativ: jutarna (från Jylland) eller, vanligen, götarna. Med hänvisning till deras nära förbindelser med danerna och till Hygelaks flottanfall mot Nordsjökusten, har man menat att dessa geatar var västgötarna. Många forskare drog då också slutsatsen, att striderna slutade med att västgötarna underkuvades eller blev politiskt beroende av svearna. Beowulfkvädet antyder nämligen att sveakungen Ale hade ett finger med i spelet när Beowulf, som på fädernet tycks ha varit av sveaätt, sedan Heard-

red stupat insattes som geatarnas kung, liksom att Beowulf efter Ales död förblev Adils förbundne.

Det är dock svårt att i Beowulf finna minsta stöd för tolkningen att geatarna är västgötarna. Denna tolkning är också geografiskt och militärstrategiskt högst osannolik.

Geatar – Gutar?

Gad Rausing har på grundval av Beowulfkvädets topografiska beskrivningar och dess skildring av Beowulfs sjöfärd till danakungen Hrodgars hov, gjort sannolikt att Beowulf tog i land vid den höga vita klintkusten vid Stevns på sydöstra Själland. Utifrån skildringen av Beowulfs hemtrakter och en beräkning av tiden för sjöfärden, drog Rausing vidare slutsatsen att Beowulf utgick från Gotland, närmare bestämt från trakten av Ronesnäs – *Hronesnaess* – på sydöstkusten, där Beowulf för övrigt senare blev begravd.

Resonemanget kan dock föras längre. De som ansett att geatarna var identiska med västgötarna har haft svårt att förklara Beowulfkvädets upprepade klara besked om att striderna mellan geatar och svear skedde efter eller i samband med färder till sjöss, för att inte säga till havs:

»... och Ongetheows (Egils) ättlingar voro flinka, fejdglada.

Fred ville de ej hålla över havet (*over heafo*)

»Svear och geatar över vida vatten (*ofer (w)id waeter*)

växlade strider»

»Att stå honom (Hygelak) emot, han (Egil) ej trodde sig kunna, ej trotsa sjömännen (*saemannum*), som vida härjat»

»De (geatarna) hade förhävt sig mot honom (Ale), som var skilvingars sköld, av sjökungar (*saecyninga*) den bäste, som uti Sverige (*sworice*) smycken brutit»

»Åt Eadgils (Adils), den förviste, vart han (Beowulf) en vän.

Med vapen han stödde, över ytvidda sjön (*ofer sae side*),

Ottarsonen».

För att få det hela att gå ihop med antagandet att geatarna var västgötarna, anslöt sig en äldre forskning, påverkad av Snorre som gått i samma fälla, till det långsökta antagandet, att allt tal i

Beowulfkvädet om härnadståg över hav och vida vatten, sjöfärder och sjökungar skulle ha gällt Vänern. Först när man med Rausing antar att geaterna var gutar, blir alla dessa beskrivningar och uttryck begripliga och rimliga. Man måste därvid komma ihåg, att Uppsalakungarna vid den aktuella tiden faktiskt residerade vid en vik av Östersjön. Den enda rimliga slutsatsen är alltså, att de i Beowulf omtalade striderna fördes efter färder över Östersjöns vatten, troligen mellan svear och gutar.

För den tidens gotlänningar var sjökontakter med danerna en barnlek, och ett flottåg mot Frisland i förbund med danska styrkor kan inte ha varit svårare för den tidens gotlänningar att genomföra än för västgötar, snarare tvärtom.

Men Beowulfkvädet ger ytterligare detaljer som stärker antagandet att geaterna var identiska med gutarna. Till exempel kallas geaterna för *Saegetas*, dvs sjö-geatar, havs-geatar, en lika naturlig benämning för de gotländska öborna som en långsökt allusion på de övervägande inlandsvända västgötarna.

Ett annat i Beowulfkvädet ständigt återkommande epitet för geaterna är »Weder». Detta ord har ofta tolkats som »vind», »storm». *Wedergeatas*, *wederleod*, *wederas* skulle då betyda »vind/stormgeaterna», »vind/stormfolket» och *Wedermearc* »vindarnas/stormarnas land». Redan detta låter rimligare i samband med Gotland än med Västergötland. Men som Sune Lindqvist har påpekat betyder det anglosaxiska ordet »weder» snarast »vädur», »bagge». *Wedergeatas* skulle alltså betyda »vädurgeatar», och de ideligen återkommande folkbenämningarna *wederleod* och *wederas* närmast »vädurfolket», »vädurmännen». Beowulf kallas för *wederathioden*, »vädurarnas furste», och geaternas hemland för *wedermearc* »vädurlandet». Är det något som just Gotland redan i gammal tid särskilt har förknippats med, så är det fårskötsel, som ön har speciellt goda betingelser för. Man kan också erinra om att väduren under medeltiden bland annat uppträder som symbol på fristaten Gotlands äldsta kända sigill.

Tolkningen av Beowulfkvädets *wedergeatas* som gutar kastar också ljus över en uppgift i den gotiske historieskrivaren Jordanes arbete om goterna från 500-talets mitt. Detta arbete, *Getica*, var av allt att döma baserat på ett några årtionden äldre, försvunnet verk av Cassiodoros, en lärd domare i tjänst hos västgo-

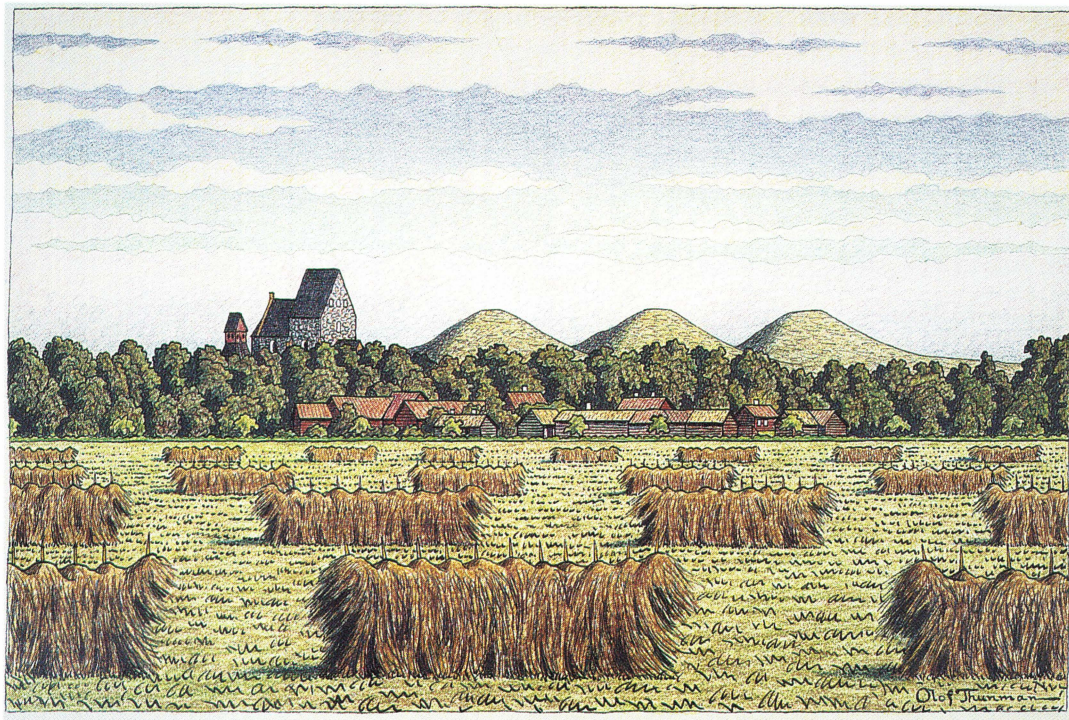
ten Teoderik, Italiens härskare 473–525, hos vilken också många nordbor tjänstgjorde. Det är alltså en källa ungefär samtidig med händelserna i Beowulfkvädet. Jordanes räknar upp en rad folkslag på den skandinaviska halvön, följande den svenska ostkusten norrifrån. Han börjar med skridfinnarna (lapparna) och nämner därefter *suetidi*, dvs svearna (på ett annat ställe *suehans*), sedan *theusti* (troligen tjustborna) och efter dem *vagoth*. Därefter följer Jordanes uppenbarligen Skåne västkust vidare mot Västsverige och Norge.

Eftersom Jordanes uppräknig så tydligt är kustbunden, har man tolkat detta *vagoth* som östgötar, gutar eller rentav något folk utmed Skånes västkust. Tolkningen av Beowulfkvädets *wedergeatas* som gutar gör det emellertid naturligt att uppfatta förleden *va* som synonymt med *weder*, och därmed *vagoth* som en folkslagsbenämning för gutarna. Detta ger också en geografisk mer logisk ordning än tolkningen östgötar.

Som ovan nämnts antyder Beowulfkvädet att geatarnas land, låt oss nu säga Gotland, vid slutet av folkvandringstiden politiskt underordnades svearna men i övrigt behöll en självständig ställning under egen härskare.

Det är då anmärkningsvärt att hjälten Beowulf också uppträder under annat namn, *Aelfhere*, fornnordiska *Alvar*, vilket Beowulf-tolkaren Collinder uppfattar som Beowulfs egentliga namn. Det är då frestande att i diskussionen dra in de mytiska figurerna *Tjelvar* och *Avair* Strabain. Tjelvar var enligt Gutasagan i en avlägsen dunkel forntid gutarnas förste härskare. Avair omtalas som Gotlands förste politiske ledare, som när ön gjordes skattskyldig under svearna, medverkade till en bevarad politisk och juridisk självständighet för ön.

Först har vi de allmänna likheterna mellan Beowulfs och Tjelvars/Avairs politiska ledarroll. Därtill kommer den påfallande namnligheten mellan Beowulfgestaltens *Alvar* och paret *Tjelvar/Avair*. Möjligheten kan jämförelsen utsträckas också till den innehållsliga betydelsen av förlederna i *Beowulf* och *Avairs* tillnamn *Strabain*. *Beo*, anglosaxiska *beow*, det fornnordiska bjugg, betyder korn, säd; även om *strabaint* närmast betyder smalbent, har *stra* just samma betydelse som *beow*, nämligen säd. Man kan heller inte undgå att notera att Avair enligt Gutasagan

*Gamla Uppsala från norr
med Kungshögarna, kyrkan
och Disagården. Teckning av
Olof Thunman.*

skall ha stammat från Alva socken nära de trakter på sydöstra Gotland, där enligt Rausings tolkning Beowulf skulle ha hört hemma. Det är alltså tänkbart att Gutasagans båda mytiska gestalter Tjelvar och Avair tillsammans representerar de sista söndriga fragmenten av en på Gotland bevarad muntlig tradition om hjälten Beowulf.

Mycket pekar alltså på att Beowulfvädets geatar är gutarna och att dess Wedermearc är Gotland.

Yngligasagas, Skjoldungasagas och andra sekundära källors ytterligt apokryfiska skildringar av Ale som en kung från Oppland i Norge, som föll i kamp mot Adils på Vänerns is, kan för gott lämnas därhän. Som Sune Lindqvist påpekat måste Ynglingatal tolkas som att Ale var sveakung i Uppsala. Enligt Beowulf föll Ale i kamp mot brorsonen Adils efter det att denna fått hjälp av geaterna, dvs gutarna, från andra sidan havet. Att

Uppsalakungarna skulle ha bekrigat västgötarna över Vänerns vatten och underkuvat dem finns inget belägg för vare sig i Beowulfkvädet eller andra äldre källor. Uppsalakungarnas strider med geatarna under 500-talet torde alltså ha gällt gotlänningarna. Dessa strider utkämpades i så fall både på svearnas område och på Gotland.

Folkvandringstidens samhälle

Norden och Europa

Den tid då kungasätet i Gamla Uppsala etablerades, den senromerska tiden och folkvandringstiden, var en av de märkligaste i vår historia. Skedet ca 300–575 kännetecknades av en påtaglig agrar och ekonomisk expansion, med en folkmängd som mycket väl kan ha varit lika stor som under vikingatiden – äldre medeltiden eller på 1600-talet. Samtidigt var det en kulturellt dynamisk tid. Konsthantverket stod både tekniskt och estetiskt på högsta internationella nivå. Den inhemska guldsmedskonsten har knappast överträffats vare sig förr eller senare och dess produkter stod på intet vis efter vad bästa de kontinentala verkstäderna kunde åstadkomma.

Under dessa århundraden var Europa en smältdegel av omflyttande germanska och andra folkgrupper. Folk som västgoter, östgoter, heruler, burgunder, vandaler och langobarder hade utgått från nordgermanskt område och i vissa fall från Skandinavien. På så sätt kom stora delar av Europa att längre eller kortare tider politiskt domineras av germanfolk, som talade besläktade språk och som präglades av likartad kultur och samhällssyn. Just under den tid då kungshögarna i Uppsala restes, styrdes Italien av med nordborna besläktade olika germanfolk, med vilka de åtminstone tidvis torde ha upprätthållit nära förbindelser.

Religion

I Mälardalen finns många ortnamn med förleder av hedniska gudanamn, inte sällan med ett manligt och ett kvinnligt gudanamn uppträdande parvis och i anslutning till andra namntyper som brukar uppfattas som centralortsnamn av något slag, till

exempel Tuna. Man har i Tunanamnen velat se centra för både administration och religiös kult, lokalt eller underordnat sveakungen. Den litterära hävden antyder också, att sveakungen vid sidan av en huvuduppgift som krigsbefälhavare hade en betydelsefull funktion i samband med den religiösa kulten. Fördenskull finns det dock inte fog att tala om ett sakralt kungadöme.

Som Hellberg påpekat, dominerade i Uppland under den äldre järnåldern, av ortnamnen att döma, gudarna *Ull*, *Njörd*, *Frö*, *Fröja*, *Härn* och *Tor*. Det är också de som främst ingår i *Tunanamn*, platser som tycks ha varit av särskild betydelse under den mellersta järnåldern. Enligt Hellberg bestyrker ortnamnen också den litterära hävdens antydning, att kulten av Oden skulle vara ganska sen. Enligt Adam av Bremen skulle ett hedniskt tempel i Uppsala under 1000-talet ha rymt gudabilder av Oden, Tor och Frö.

Att den hedniska förställningen om ett liv efter detta verkligen togs på allvar, visar både gravfynden och den litterära traditionen. Begravningen var det medium som garanterade en trygg överföring till det efterkommande livet. När i Beowulfkvädet odjuret Grendels moder dödar en man i danakungens hird, var det mindre detta som bekymrade än det faktum att man inte kunde kremera honom, eftersom liket blivit bortfört:

»Ej förmådde när morgonen kom, danernas män den dödsslagne
bränna i brand, ej i bål lägga den omtyckte mannen.»

Livet efter detta hade ytligt sett stora likheter med det verkliga livet. Den ställning man haft under livstiden åter speglades i tillvaron på den andra sidan. Det var viktigt att man kunde möta sina anfäder och fränder i den andra tillvaron klädd och utrustad som det anstod ens jordiska ställning.

Järnålderns gravskick vittnar klart om närvaron av ett komplext själsbegrepp, något som är karakteristiskt just för lågtekniska samhällen med religioner med många gudar. I tiotusentals skandinaviska gravar från järnåldern har de döda utrustats med gravgåvor. Den ande som människan uppgav just när döden kom representerade närmast själva livsprincipen. Den kraft däremot som representerade människans personlighet lämnade kroppen först när denna bröts ned, med andra ord i

samband med att den ruttnade i graven eller kremerades på bålet.

Konsekvensen av denna uppfattning var, att den personliga utrustningen, för att kunna följa den döde till andra sidan, måste finnas hos denne just i den stund då själen tänktes lämna det jordiska. Det var därför en logisk nödvändighet att gravgåvorna vid kremering brändes med den döde på bålet eller vid jordfästning placerades obrända hos den döde i graven.

Vilket starkt grepp föreställningen om en liv efter detta hade om människorna under järnåldern, framgår av att man konsekvent höll isär dessa principer för hantering av gravgåvor. Generellt kremerade man *inte* personlig utrustning i samband med jordfästning och lade *inte* ner obränd utrustning i brandgravar.

Att kremeringen avsåg att på ett tryggt sätt överföra den döde med materiell utrustning till nästa värld, framgår också av många skildringar i litteraturen. Låt oss här välja några suggestiva strofer ur Beowulfkvädets skildring av Beowulfs egen hädanfärd:

»Åt honom då gjordes
ett bål på marken
– blygsamt var det ej –
behängt med hjälmar,
härnadssköldar
och bjärta brynjor,
såsom bett han hade.
I mitten lades
mångpriste fursten
av klagande krigare»

»Sonen av Wistan
lät så bjuda,
att de med bålens ved
fjärran måtte föra
folkets herre,
gudarna till mötes . . .»

»Av bålfyror den största
krigarna väcka.
Från vedkäglan röken
sotsvart stiger;
smatter från lågan
växlar med verop.

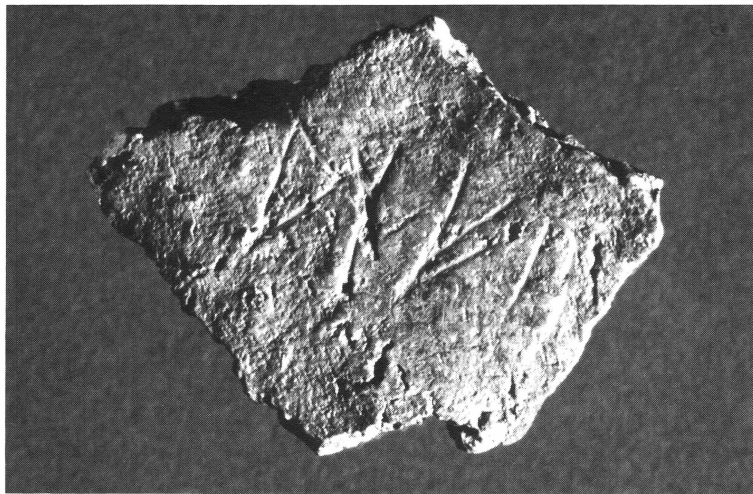
»Vindtumblarn» (dansar)
tills han benhyddan
brutit sönder,
het i hjärtat.
Himlen svalde röken.»

De män, för män är det frågan om, som begravts i Öst- och Västhögen i Gamla Uppsala, Ottarshögen i Vendel och i Brunns- högen i Husby-Långhundra, kremerades med praktfull utrustning, av vilken bara fragment återstod efter den våldsamma hettan. Detta är inte att undra på. Som Birgit Arrhenius har visat, har bålhettan vid kremeringen för Västhögen uppgått till minst 1470 grader – att jämföra med ca 1200 för moderna kremeringar och 800–900 för vanliga järnåldersbränningar.

Religionen tog sig av allt att döma även uttryck i offer, gårds- offer, bygdeoffer och centralt organiserade offer, knutna till stormans- och kungasäten. Människoeffter torde ha förekommit. Adam av Bremens upplysningar från omkring år 1070 om of- ferriter i det forna Uppsala kan, som Göran Henriksson har visat, tolkas som tydande på offer återkommande vart åttonde år, inte, som ofta sagts, vart nionde. Religion och gudsföreställ- ning var också förbunden med observationer av och föreställ- ningar om himlakroppars, särskilt månens, regelbundna rörel- ser, som troligen iakttagits i årtusenden för bland annat kalen- dariska bestämmingar för kultsyften.

Europeiskt kulturinflytande

Folkvandringstidens Skandinavien var ingalunda någon isolerad avkrok utan var kulturellt och politiskt en del av Europa. Det arkeologiska materialet ger överväldigande stöd för de fragmen- tariska skriftliga källornas antydning om nära förbindelser med det söderfallande västromerska riket och det östromerska, by- santinska, riket, liksom med de efterföljande germanska rikena i mellersta och södra Europa. Utan tveivel återvände många grupper av skandinaviska män och enskilda individer till Skandinavien, efter att längre tid ha antingen tjänstgjort i eller bekrigat de senantika staternas arméer och administration. När Beowulfkvädet omtalar hur Hygelak och Beowulf ena stunden angriper sveakungarnas hemland, för att i nästa självklart upp-

Krukskärva från yngre romersk järnålder (200–400 e Kr) med fyra runtecken inristade före bränningen. Från gravfältet vid Dragby femton kilometer norr om Uppsala. De fyra runtecknen ger ingen tolkbar mening men visar att skrivkonsten fanns i Uppsalatrakten lika tidigt som i övriga Norden. Runtecknen observerades nyligen av Mathias Schönback (se Schönback 1993). Foto Tommy Arvidson, Upplandsmuseet.

träda vid den frisiska kusten, är detta helt i överensstämmelse med tidens förhållanden.

De flesta av dessa hemvändande torde ha varit väl bekanta med kristendom i olika former. Några av dem hade säkert också övergivit sin hedniska tro och kom hem som troende kristna.

Vi kan också tryggt anta, att inte så få nordbor som tjänstgjort i Sydeuropa, vid sin återkomst var både läs- och skrivkunniga, dvs att man kunde tala, läsa och skriva latin och/eller grekiska. Enstaka senantika bokalster har säkert funnits på en del stormannagårdar i Norden under yngre romersk järnålder – folkvandringstid. De förbrända pseudokaméerna från Västhögen i Gamla Uppsala kan sålunda mycket väl ursprungligen ha prytt en praktfull bokpärm.

Det var alltså ingen tillfällighet att runskriften slog igenom i Norden just under den yngre romerska järnåldern, på 200-talet e Kr. Sedan är det en annan sak att runskrivandet länge förblev en specialistsyssla, förbehållen ett fåtal runkunniga vid kungahov och stormannagårdar och särskilt knutet till religiösa funktioner. Att skrivkonsten verkligen behärskades även i Uppsalatrakten under yngre romersk järnålder visar fyndet av en skärva till ett enkelt lerkärl från gravfältet vid Dragby i Skuttunge, blott någon mil norr om Gamla Uppsala, med fyra inristade runor.

Keramiken är typisk för Uppland under denna tid och runorna har ristats in före bränningen. Man torde kunna ta för givet att också Uppsalakungarna under senromersk tid hyste runkunnigt folk i sin tjänst, precis som Beowulfkvädet förtäljer om danakungen Hrodgar på Själland.

Den mellersta järnålderns nordbor övertog på många håll och anpassade till sina behov sofistikerade viktsystem från de senantika högkulturerna. Man vägde sina ädelmetaller på något tiondels gram när och var som Frands Herschend visat väl medvetna om möjligheten att dra fördel av sofistikerade viktmanipulationer i enlighet med Greshams lag.

Många nordbor kom självfallet hem också med kunskaper om senantik ingenjörskonst och teknik. Ett exempel är de stora portarna på Eketorps Borg på Öland, vilka som Herschend likaså uppmärksammat, spärrades med fällgaller av järn av klassisk senantik modell. Exempel på inhemsk teknisk kapacitet och förmåga att organisera stora kollektiva insatser under svåra arbetsförhållanden är de hundratals fornborgarna runt om i Mälardalen, vilkas flertal fick sina ursprungligen monumentala stenmurverk uppförda under yngre romersk tid – folkvandringstid.

Samhällets karaktär

Ynglingatäl, Beowulf och andra källor framställer svearnas kungamakt som ärftlig, i motsats till medeltidens senare valkungadöme. I själva verket var ärftliga kungadömen vanliga i den germanska världen under denna tid. Att Östhögen i Gamla Uppsala, som Birgit Arrhenius nyligen visat, troligen rests över en ung pojke, passar väl in i bilden. Ett annat uttryck för ärftlig kungamakt är tidens för olika kungasläkter karakteristiska, systematiskt varierande och allittererande namnskick. Till exempel började mansnamnen i Ynglingaätten under folkvandringstiden genomgående med vokal. Man kan i sammanhanget också nämna en viss förkärlek för dynastiska äktenskap, precis som under den yngre vikingatiden.

Den mellersta järnålderns samhälle förefaller ha varit organiserat i småkungadömen av skiftande storlek, inflytande, alliansförhållanden och inre sammanhållning. Kungadömet i Uppsala

var utan tvekan ett av de mer betydelsefulla. Mycket tyder på att folkvandringstidens samhälle hade nått en grad av komplexitet och organisatorisk fasthet, som gör det berättigat att tala om en begynnande statsbildning. Denna tendens bröts emellertid i samband med de stora samhällsförändringar som inträffade under slutet av 500-talet och början av 600-talet.

Kungars och stormäns yttre maktställning byggde på vänskapsallianser, dynastiska äktenskap, men också våld. De äldsta källorna, till exempel Beowulf, speglar ett övre samhällsskikt vars relationer upprätthölls genom ett system med gåvor, gengåvor, gentjänster, allianser, edsöverenskommelser, arrangerade äktenskap och vapenförbund. I systemet ingick också en viss plundringsekonomi för att tillgodose behovet av ädelmetall till smycken och praktvapen, vilka i sin tur tjänade till att markera status, knyta och upprätthålla allianser, och att avlöna hirden och förse den med de jästa drycker, som var lika viktiga i gästbudshallen som ölet i en engelsk pub. Allt detta förutsatte i någon mån en ojämlig fördelning av de bästa jordarna, liksom en viss överskottsproduktion i jordbruket, som var baserat på boskapsskötsel och sädesodling. Bosättningen var organiserad i mer eller mindre sammanhållna byar.

Folkvandringstidens samhälle, fjärran från ATP, MBL och JÄMO, var ett typiskt europeiskt, arkaiskt, traditionsbundet, bondesamfund. Könscrollerna var utomordentligt tydliga. Släkten och släktlojaliteten var A och O. Släktskap räknades i viss mån på både mans- och kvinnosida, men generellt sett var samhället ytterst mansdominerat och nog så våldsfixerat. Trälrar användes som arbetskraft. Idealen i de övre samhällsskikten, som torde ha präglat även kvinnors livssyn, var sådant som styrka, mod, skicklighet i strid, stolthet, ordhållighet, generositet, gästfrihet och förmåga att lägga orden väl. Rikedom var högt värderad, ett gott eftermäle ännu mer.

Det var ingalunda oväsentligt att kunna födas i namnkunnig familj och släkt. Mans och kvinnas ställning och prestige baserades på både arv och tillägnan. God tillgång på jord, få, trälrar, vapen, smycken och annan härlighet – särskilt guldringar – liksom att ha en stark hird, en präktig gästbudssal, ett gott mjödförråd, en och annan kruka årgångsvin, skickliga harpospe-

lare och runkunniga sejdmän, allt sådant bidrog till att ge prestige och rykte.

Det folkvandringstida traditionens sammanbrott

Mot slutet av 500-talet inträffade en dramatisk scenförändring. Den agrara expansionen förbyttes i sin motsats. Runt om i hela Nordvästeuropa finner man spår efter en igenväxning av kulturlandskapet, som rimligen måste tolkas som en minskning av den totala odlade och betade arealen. Samtidigt observeras generellt en kvantitativ minskning av de arkeologiska fynden. Därför kan man inte tolka dessa förändringar som följderna av tillfälliga omläggningar av lantbruksstrategier eller som en följd av regionala eller lokala kriser, vare sig agrara, ekonomiska eller andra. Även om de djupare orsakssammanhangen är oss fördolda, är det klart att det var frågan om internationellt verkande faktorer och konjunkturen, som under en eller ett par generationer ledde till minskad agrar aktivitet, minskad folkmängd och en dämpad kulturell dynamik och verksamhet i stora delar av Europa. Detta inträffade i Norden någon gång under senare delen av 500-talet och början av 600-talet och gjorde sig tydligt märkbar även i Uppsalatrakten. Detta skifte, som kom att medföra stora kulturella och samhällsliga förändringar, inträdde alltså troligen kort tid efter det att Västhögen, den yngsta av de tre stora daterade högarna i Gamla Uppsala, byggdes.

Norden var under den mellersta järnåldern en integrerad del av det ekonomiska, politiska och kulturella systemet i Europa. De ekonomiska effekterna av det sönderfallande senromerska statsimperiet blev därför påtagliga även i här. Men det var inte i detta sammanhang som den verkliga ekonomiska och demografiska krisen i Europa uppstod, utan först i samband med att den Justinianska böldpestepidemin under senare hälften av 500-talet och början av 600-talet svepte över Främre Orienten, Medelhavsvarlden och Västeuropa. I dess fotspår följde folkminskning och ekonomisk depression av samma dimensioner som efter medeltidens böldpestepidemi. Med tanke på nordbornas omfattande internationella kontakter och med kännedom om sjukdomens spridningsvägar är det högst sannolikt att den drabbade viktiga befolkningscentra även i Norden. Det är i första hand

denna lågkonjunktur som framträder i det nordiska källmaterialet under övergången mellan folkvandringstid och vendeltid.

Anmärkning

Alla citat ur Beowulf är återgivna efter Lindqvist 1958.

Ett urval referenser

- Almgren, B. 1968. Die Königsgräber von Alt-Uppsala. *Sweagold und Wikingerschmuck*. Mainz. S. 95–104.
- Andersson, T., 1991. The origin of the Tuna-names reconsidered. Peoples and places in Northern Europe 500–1600. *Essays in honour of Peter Hayes-Sawyer*. The Boydell Press, Woodbridge. S. 197–204.
- Arrhenius, B., 1985. *Merovingian garnet jewellery. Emergence and implications*. Stockholm.
- Arrhenius, B. & Freij, H., 1992 »Pressbleck» fragments from the East Mound in Old Uppsala analyzed with alazer scanner. *Laborativ Arkeologi* 6: 75–110. Stockholm.
- Christiansson, H., 1959. *Sydskandinavisk stil*. Uppsala.
- Christiansson, H. & Nordahl, E., 1989. Tingshögen and Kungsgårdsplatåerna in Gamla Uppsala. A preliminary report of trial excavations. *Tor* 22, 1988–1989: 245–58.
- Collinder, B. 1954. *Beowulf*. Översatt i originalets versmått. Stockholm.
- Duczko, W., (utg.). 1993. *Arkeologi och geologi i Gamla Uppsala. Studieroch rapporter*. Uppsala. Under utgivning.
- 1990. *Gamla Uppsala. Fornlämningar, utgrävningar, fynd*. Stencil. Uppsala.
- Hedlund, G., 1993. Kungsgårdsplatån 1992. J: Duczko 1993.
- Hedlund, G. & Christiansson, H., 1991. Trial excavations at Tingshögen and Myrbyåsen in Gamla Uppsala. *Tor* 23, 1990–1991: 105–111.
- Hellberg, L., 1967. *Kumlabygdens ortnamn och äldrebbyggelse*. Kumlabygden III. Ortnamn och äldrebbyggelse. Kumla.
- 1986. Hedendomens spår i uppländska ortnamn. *Ortnamnssällskapets i Uppsala Årskrift* 1986: 40–71.
- 1984–1985. Aktuell forskning om Tuna-namnen 1–5. *Uppsala Nya Tidning* 6.11, 20.11 och 4.12 1984; 26.2 och 12.3 1985
- Henriksson, G., 1990. Riksblotet i Uppsala. *Gimle* 20, s. 14–23. Uppsala.
- Herschend, F., 1980. Två studier i öländska guldfynd. II. Det omyntade guldets. *Tor* 18, 1978–1979: 195–294.
- 1985. Fällergallerporten i Eketorp – II, Öland. *Tor* 20, 1983–1985: 165–216.
- 1993. The Origin of the Hall in South Scandinavia. *Tor* 1993. Under utgivning.
- Lindqvist, S., 1936. *Uppsala högar och Ottarshögen*. Stockholm.
- 1945. *Vår svenska guldålder*. Uppsala.
- 1958. *Beowulf dissectus. Snitt ur fornkvädet jämte svensk tydning*. I. Text och allmän kommentar. Uppsala.
- Nerman, B., 1913. *Studier över Sväriges hedna litteratur*. Uppsala.
- Nordahl, E., 1993. Kungsgårdsplatån. J: Duczko 1993.
- Rahmqvist, S. 1986. Gamla Uppsala by – Upplands största. I: *Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala*, s. 254–71.
- Rausing, G., 1985. Beowulf, Ynglingatäl and the Ynglingasaga. Fiction or History. *Fornvännen* 80, 1985: 163–178.
- Schönbeck, M., 1993. Ett runfynd från yngre romersk järnålder på keramik. Fornvännen. Under utgivning.
- Sturluson, Snorre. *Nordiska kungasagor*. I–II. Övers. av Karl G. Johansson. Stockholm 1991–1992.
- Sundquist N., 1953. Östra Aros. Stadens uppkomst och dess utveckling intill år 1300. *Uppsala stads historia*. I. Uppsala.